

[https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.1\(31\).186382](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.1(31).186382)

УДК 1(091)477

Юлія Грибкова, Марія Кашуба

«ЕНЕЇДА» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ РОМАНТИЧНОЇ ІРОНІЇ

Розглядається прихований іронічний зміст класичної української поеми. У контексті іронії, опрацьованої представниками німецького романтизму, відтворена українська історія, охарактеризовані звичаї та обряди народу, героїзм козаків, а також висміяні вади тогочасного суспільства і окремих людей. Іронічний контекст дозволяє в образах античних богів упізнати типи тогочасних українських поміщиків, викривати їх здирництво, хабарництво та лицемірство.

Ключові слова: Котляревський, «Енеїда», романтична іронія, українська історія, звичаї та обряди, суспільні вади, ідентичність.

Нині доводиться повертатись до давно вже досліджених, здавалося б, феноменів, багато переосмислювати й досліджувати заново. Це стосується зокрема епохи Романтизму, глибокий зміст якої досі не повністю розкритий в історії української філософії. Привернемо увагу до феномена романтичної іронії у творі Івана Котляревського, який вважався й досі вважається зразком класицистичного стилю.

Концепцію романтичної іронії опрацювали представники єнської школи романтиків, зокрема брати Фрідріх та Август-Вільгельм Шлегелі. У ній яскраво проступає амбівалентність сміху, що дозволяє подвоїти феномени реальної дійсності, створити в уяві інший світ, не такий трагічно-комічний, яким є світ реальний. Романтична іронія братів Шлегелів була «найбільш вільною з усіх свобод», оскільки забезпечувала митцям певну свободу в умовах суспільних обмежень. Це засвідчують слова Ф. Шлегеля, наведені у обширному фрагменті, які висвітлюють сутність романтичної іронії: «У ній міститься і вона викликає в нас відчуття невіршальної суперечності між безумовним і зумовленим, почуття неможливості й необхідності всієї повноти висловлювання. Вона найбільш вільна із усіх свобод, оскільки завдяки їй людина здатна вивищитися над собою, і водночас їй притаманна всіляка законмірність, бо вона безумовна й необхідна. Досить добрий знак, що гармонійні примітиви не знають, як поставитись до цього постійного самопародіювання, коли поперемінно треба то вірити, то не вірити, поки у них не розпочнеться запаморочення, жарт сприймати всерйоз, а серйозне сприймати як жарт» [Шлегель 1983: 286–287]. У цьому ж фрагменті читаємо буквально те, що проглядається в «Енеїді» Івана Котляревського: «У творі все повинно бути жартом, і все повинно бути серйозним, все наївно

відвертим, і все глибоко вдаваним».

У європейській культурі іронія як літературний прийом пов'язана з прагненням подолати канони, нормування та впорядкованість класицизму. Сатира, бурлеск, трагедія стали засобами висміювання правил класицизму, особливо його канонічності, яка сковувала творчу уяву митця. Сміх завжди був перевіреною і надійною метою боротьби з усім, що заважало поступу. Звільняючись від однотипних модифікацій, романтичне мистецтво тяжіло насамперед до їх пародіювання. Творча фантазія, багатий духовний світ людини, яка не мирилася з канонами й догмами, виплескувалися жартівливими віршами, гумористичними оповіданнями, байками, сатирою, вертепом, що виражали вільнодумство людини-романтика, неприйняття нею впорядкованого й унормованого світу.

Поема Івана Котляревського «Енеїда» генетично пов'язана з давньоукраїнською бурлескною традицією, про це написано достатньо переконливі дослідження. Проте мало хто із літературознавців, тим більше істориків філософії, пов'язував український класичний твір, мова якого вважається зразком української літературної мови, із романтичною іронією. Такий зв'язок легко прослідкувати, коли згадаємо, що поема написана в часи, коли російський царизм остаточно знищив автономію України, зруйнував останній острівець свободи – Запорізьку Січ, коли розпочалося справжнє гоніння на все українське – мову, культурні традиції, історію. Пародіюючи античний епос римського поета Вергілія, що мав засвідчити прадавнє коріння славного народу – римлян, ствердити їх спорідненість із троянцями й греками, автор української «Енеїди» пише властиво українську історію. Іронічно-комедійна форма, до якої вдався Іван Котляревський, була чи не найкращим способом привернути увагу до України, до її особливого народу зі співучою душею, сповненою тонкого гумору. Автор підхопив і творчо розвинув ту «гумористичну жилку українського народу, схильну до пародіювання», про яку згодом писав академік Михайло Возняк [Возняк 1994]. Він продемонстрував цю «жилку» як характерну рису українського менталітету – звичку прикрашати своє горе жартами, здатність сміятися над, здавалося б, найсерйознішими речами. Особливо такими рисами виділялося козацтво. Тому не випадково головний герой названий козаком, а його супутники-троянці зображені козацькою ватагою. Ці персонажі наділені всіма характеристиками козаків – не розпочають в горі, проявляють дива винахідливості, спритності, мужності, а де треба – й хитрощів, неначе змагаються з самим ватажком і з всемогутніми богами. Читач сміється, впізнаючи своїх сусідів чи друзів і знайомих у хабарникові Нептуні, начальників – у тупому держиморді Зевсові, хитрих українських жіночок – у Юноні чи Венері. Олімпійські боги у поемі сваряться, інтригують,

обманюють, навіть б'ються між собою, займаються перелюбством, «хлищуть» горілку, наче звичайні люди. Не дивно, що звертаючись до Зевса, батька всіх богів і головного олімпійського правителя, Еней-козак дозволяє собі нечуване зухвальство:

«Гей ти, проклятий стариганю!

На землю з неба не зиркнеш,

Не чуєш, як тебе я ганю...
На очах більма поробились,

Коли б довіку посліпились,

Що не допоможеш ти мені» [Котляревський 1969: 52].

Не добирає слів розлючений і в стані розпачу Еней для інших богів, дістається і «старому шкарбуну» Нептуну, що «базаринку любить брати», а не поспішає допомагати людям; «поганцеві» Плутону, який «пекельний, гаспидський коханець» «засів із Прозерпіною», братається з дияволами, а людськими бідами «не погорює ні на час». Не забуває козак-Еней і «свою матінку рідненьку» Венеру, про яку відгукується досить зневажливо:

«І ненечка моя рідненька

У чорта десь тепер гуля;

А може, спить уже п'яненька,

Або з хлоп'ятами ганя» [Котляревський 1969: 52].

Дошкульніше про рідну матір навряд чи можна сказати, адже вона поспішає на допомогу лише тоді, «коли сама з ким не ночує, то для когось уже свашкує», «фурцює добре, навісна, підтикавши поли». Замість молитви до богів про допомогу, в Енея вириваються лайливі й обурливі слова навіть у трагічний момент, коли горять його кораблі. З богами він поводить себе виключно, зневажливо картає їхні людські слабкості, і це відчувається в усіх сценах, де згадані боги: Зевес «од горілки весь обдуся», Бахус завжди п'яний, Нептун «сивухи чарочку налив», Венера «як навіжена прискакала», Ірися (Трида) «набігла з неба, як би хорт», Янус «вибіг як харциз», а Юнона – «сука», «хитра як біс», «скажена» тощо. У таких лайливих словах і дошкульній іронії поет розвінчує владний Олімп, нищівним сміхом стягує з високих п'єдесталів нікчемних і підлих небесних та земних інтриганів, підступних і жорстоких у своїй зажерливості, які не зважають на простих людей, напрочуд мужніх, чесних, товариських, одержимих прагненням до свободи. Прийом романтичної іронії дозволив поетові викривати наявне суспільне зло, показати сучасникам їхні вади, змусити їх замислитись над своїми вчинками, прагнути позбутися своєї нікчемності.

На противагу нікчемній небесній «еліті», поет виступає в поемі поборником «мужичої правди», втілення якої бачить у здоровому способі життя народу, просякнутого дотепним гумором. Виразно відчувається шире

захоплення своїм народом, його славною історією, багатою й барвистою мовою, дотепним словом. Крім того, що всі троянці-козаки мужні, витривалі, хоробрі, відчайдушні, стійкі у випробуваннях, наділені різними богатирськими рисами, поет знаходить добре слово навіть для «непевного пройдисвіта», «невтеси»:

«Він так здався і нікчемний,

Та був розумний, як письменний,

Слова так сипав, як горох» [Котляревський 1969: 54].

Під зовнішньою розважальною функцією поеми прихований її справжній зміст – це і є прийом романтичної іронії. Де мова йде про богів, правителів, багатів і владоможців, поет вдається до гнівного викриття, сатири, осуду, глузування й бичування. Все піднесене стає ницим, нікчемним, перетворюється на зло, потворне, викликає гнів і осуд, дошкульний сміх. Коли ж заходить мова про звичайних людей, то тут відчувається патетика, відверте замилювання їх характерами, вчинками, співчуття й захоплення. Повне перелицювання героїв Вергілія, а водночас і змісту давньоримської поеми – залишилися хіба що імена і то здебільшого переосмислені «по-нашому» – вказує на подвійне тло поеми, як це було прийняте в Романтизмі, особливо у творах представників єнської школи. Перелицювання героїв Вергілія, майстерно здійснене українським поетом, виразно підкреслило його іронію. Тяжіння до виняткового й титанічного, дивного й фантастичного, прагнення героїзувати дійсність було в Романтизмі закономірним виразом протесту проти обмеженості, заскорузлості, консерватизму й міщанської вузькості. В українському контексті це ще й був протест проти закріпачення України, проти нівелювання народу з його багатою історією, фольклором, барвистою мовою, звичаями, особливим світовідчуттям і світосприйняттям. Крізь іронічну канву в поемі проглядається мрія про звільнену, розковану людину, що милується природою і світом, про світле майбутнє народу без тиранії й рабства, що втілилася в образах героїв-козаків, напівбогів, фантастичних і легендарних титанів. Автор по-романтичному захоплено поетизує кращі риси українського народу, який обстоює своє право на свободу, його духовну велич, патріотизм, волелюбність:

«Любов к отчизні де героїть,

Там сила вража не устоїть,

Там грудь сильніша од гармат...» [Котляревський 1969: 196].

Героїка поеми Івана Котляревського задана самою темою, адже він «переложив на малоросійський язик» героїчний твір римського поета. У «Енеїді» Вергілія утверджувалося шляхетне походження римлян від мужніх лицарів-троянців, освячувався їх повелитель з абсолютною владою над підданими, доводилося божественне походження римських імператорів –

нащадків Енея. Перелицювавши канонічний текст, український поет по-новому висвітлює стосунки людей і богів. Коли у римській поемі доля людини цілком залежить від присуду олімпійців, навіть герої й правителі зазнають втручання всемогутніх богів, то в українській поемі – навпаки. Людина вже не пасивна, безвольна іграшка в руках богів, вона вольова, сильна й активна, пробує змагатися з самими можновладцями, розгадує їх пастки, долає страх, вступає з ними в суперечку. Олімпійські повелителі виглядають в українській поемі нищими, нікчемними, вони – інтригани й лицеміри. Це справжній світ навиворіт, прихований під маскою благочестя.

В «Енеїді» Котляревського помітні два різні світи – один видимий, реально описаний, а другий прихований, символічний. Валерій Шевчук вважає, що це мотив бароко [Шевчук 1993]. Та іронія в тому, що саме прихований, символічний світ виявляється справжнім і реальним у задумі поета, адже коли у поемі Вергілія боги величаві й могутні, то в «Енеїді» перелицьованій Зевс – звичайний пихатий поміщик, Еол – заможний господар у хаті з лавами й килимами, а підлеглі йому вітри – ледача й п'яна челядь, наймити, якими нелегко управляти. Творча уява І. Котляревського змалювала українську історію й волелюбний український народ тоді, коли на нього «навалилася» царська імперія, кріпацтво, було знищене козацтво як символ волі. Пригадаймо, що майже водночас з'явилися анонімна «Історія Русів», численні «Історії Малоросії» та окремих міст, особливо столичного Києва.

Романтики осмислювали людську особистість як духовну сутність і часточку божественної енергії Єдиного, з чим пов'язана можливість романтичного героя піднятися над дійсністю, яка стає для нього об'єктом іронії. Самопародіювання й самоіронія були своєрідним викликом романтиків тогочасному суспільству як реальності «гармонійних примітивів» (Ф. Шлегель), що розгублюються й не знають, як ставитися до цього постійного самопародіювання, коли поперемінно треба то вірити, то не вірити, доки в них не почнеться запаморочення: жарт сприймати всерйоз, а серйозне сприймати як жарт.

У часи Котляревського іронія була чи не єдиним засобом показати всю нищість і мерзенність дійсності, а також це був спосіб привернути увагу до героїчної історії народу. Змалювавши панораму життя різних верств українського суспільства свого часу? поет не тільки увічнив побут, звичаї, вдачу, мову й національний менталітет, а й суспільні відносини своїх сучасників. Еней та його ватаги не могли бути сприйняті інакше як запорожці, яким після зруйнування Січі у 1775 році довелося довго блукати, поки знайшли осідок на Кубані. Сучасники поета впізнали їх за волелюбністю, відданістю Батьківщині, хоробрістю, відчайдушністю, молодецькими

гулянками тощо.

Подвійний світ, притаманний романтичній іронії, проявляється в «Енеїді» крізь поєднання жартівливого з героїчним тоном. Блукання й поневіряння Енея з ватагою троянців, навіть подорож у пекло сприймається як жарт, троянці змальовані як «бурлаки», «ланці», «голодранці», п'яниці, які за чаркою забувають про все, та «прочулавшись» від п'яного чаду, вони стають справжніми героями, коли мова йде про святу справу – захист ідеалів. Саме тоді у п'яниць та гульвіс з'являється поняття честі, яке найдорожче, вище особистих інтересів і навіть життя. Це поняття Котляревський вважає найціннішим для людини, тут можна вбачати його мужній натяк на те, що честь України повинен обстоювати кожен громадянин, адже в умовах, коли писалися останні (V і VI) книги «Енеїди», честь Батьківщини, свобода, «общее добро» були особливо актуальні.

Великою загрозою для «общего добра» у поемі виглядає сатирично змальований реальний світ. Під маскою античних богів і героїв проглядаються українські пани й чиновники. Саме тому боги «на сутяжників похожі і раді мордувати людей». Котляревський змалював їх життя в таких характерних для тогочасного світу проявах, як хабарництво, здирицтво, знуцання над людьми, корупція, інтриги, постійні бенкети тощо. Стосунки між «богами» й людьми побудовані виключно на хабарах, свавіллі, інтригах. Олімп, де засідають вершители людських дол, нагадує бюрократичну канцелярію, яку очолює самодур і гіркий п'яниця Зевес, а Юнона й Венера плетуть за його спиною безкінечні інтриги, гризуться між собою, наче звичайні перекупки. Весь Олімп нагадує зборище свавільних здиричників та сатрапів, які за хабар жертвують гідність і совість. Це влучно передають слова віщунки:

«Ти знаєш – дурень не бере:

У нас хоть трохи хто тямущий.

Уміє жить по правді суцїй,

То той, хоть з батька, то здере» [Котляревський 1969: 72].

Життя українського помісного панства майстерно зіронізоване у картинах побуту Дідони, Латина, Евандра, Ацеста та їх оточення. Головний зміст такого побуту – постійні бенкети, обжерливість, непробудне пияцтво, сварки, інтриги, неробство. Іронічне викриття панства з його зловживаннями і розпустою в приватному житті поет підсилює громадянським пафосом в останніх частинах твору. Тут звучить осуд згубної політики правителів, які ризикують долею вітчизни й простих людей заради власної наживи. Скупий Латин куцим розумом збагнув, що вельможі прагнуть війни передусім заради власної користі:

«Хто буде з вас провіантмейстер,

А хто буде кригсцальмейстер,
Кому казну повірю я?
Не дуже хочете ви битись,
А тільки хочете нажитись...» [Котляревський 1969: 146].

Подібна їдка іронія звучить і в картинах, де поет перекидає місток від античності до сучасності, прозора натякаючи на часи правління Катерини II, яку славословили в численних одах, поемах, операх та комедіях, називаючи «богиною справедливості», що править у «дні Астреї». У Котляревського це був час тотального кумівства, безвідповідальності, непрофесіоналізму, панування «славного народу» – казнокрадів, здирників і злочинців:

«Були златії дні Астреї,
І славний був тоді народ:
Міняйлів брали в казначеї,
А фіглярі писали щог.
К роздачі порції – обтекар;
Картюжник – хлібний добрий пекар,
Гевальдигером був шинкар,
Вожатими – сліпі, каліки,
Ораторами – недоріки,
Шпигоном – з церкви паламар» [Котляревський 1969: 156].

Тогочасну суспільну дійсність вгадуємо й у іронічно змальованих картинах мук грішників у пеклі. Серед покараних, крім гнобителів-панів, знаходимо суддів-хабарників, здирників-службовців, купців-обманщиків, облудних крамарів, відьом-чаклунів, жадібних багачів, сутяг, скупих, лікарів-убивць та інших злочинців, що навіть хизуються своїми «подвигами». Зате до раю потрапили не пани, не «чиновні», не духівництво, а старці, вдови, сироти, які «жили голодні під тинами», а справедливих панів мало – «тут тільки трохи цього дива». Іронія в зображенні потойбічного світу проглядається в тому, що це мав би бути світ часів Енея, але зображені цілком сучасні авторові соціальні типи. Поет відгукується на злободенні проблеми свого часу, нещадно вириває й засуджує соціальне зло тогочасного суспільства.

У цьому переконують описані в поемі представники духівництва. Саме вони становлять у пеклі найпомітнішу групу, караються за розповсюджені серед церковників злочини: гонитву за гривнями, увагу до попаді, пошуки відповідної (багатшої) церкви – «да знали церков щоб одну», «ксьондзи до баб щоб не іржали» [Котляревський 1969: 88]. Поряд із душпастирями їдко висміяні ревнителі молитов та релігійних обрядів. Молитва у релігії – це слізне прохання до бога із глибини душі, яке супроводжується прославлянням божої ласки та благодіянь без будь-якого сумніву в

могутності бога. У поемі молитва до бога обертається гірким звинуваченням, як вже згадане звертання Енея, або обіцянки хабарів, чи навіть груба лайка, коли, наприклад, Еней «олімпійських шпетив на всю губу». Та звиклі до лайки і образ боги не звертали на них уваги, більше їх зворушувала обіцянка «дати на ралець» [Котляревський 1969: 54].

Висміюючи дійсність, іронія зриває покрив пошани й величі, розвінчує традиційні авторитети, викликає зневагу, презирство, навіть ненависть, збуджує критичне ставлення до певних форм і явищ життя, заохочує до ліквідації вад. Зважаючи на те, що з іронією тісно пов'язаний сміх, зауважимо, що поему «Енеїда» не варто сприймати як чисто розважальний бурлескний твір. Звичайно, жартівливий тон розповіді про руїни Трої як «скирту гною», розгнівану Юнону як «сучу дочку», що «розкудкудакалась, як квочка», Нептуна, що «виринув з моря, як карась», Енея, що збентежений бурєю «крикнув, як на пуп» тощо, свідчить про бурлескний характер твору, тим більше – навіть про сумні чи трагічні події (смерть, поразка, похорон, горе матері) поет розповідає наче жартома, наприклад, самогубство Дідони, чи поминки Анхіза, де троянці з латинцями «наїлися та нахлестались, що деякі аж поваялись» [Котляревський 1969: 38]. Проте за цими жартівливими описами не можна не помітити гіркої іронії поета, який зображає гучні бенкети панства й посполитого люду, що з будь-якого приводу – сумного чи веселого – завершуються п'яними оргіями.

Несподіване зіставлення явищ із різних сфер життя, нескромні вирази, фривольні сцени й натяки, до яких вдається автор української «Енеїди», наче заохочують читача не просто розважитися, а замислитись, розмірковувати, домальовуючи в уяві справжню сутність описаних подій, чи сцен. Іван Котляревський, пародіюючи поему римського поета, не тільки розповідає «низьким стилем» про описане «високим стилем» у класичному творі Вергілія, а й переодягає античних богів та героїв в український одяг, вводить їх у контекст української дійсності, вдається до засобів народного гумору, щоб показати реальність України. Вона постає в поемі не як Малоросія, а як самобутня країна зі своєю мовою, звичаями, характерами, менталітетом, побутом і одягом, зі своїми благами й недоліками та негараздами – такою вона є, і такою поет її утверджує. Українська «Енеїда» крізь завісу романтичної іронії засвідчила високий рівень національної свідомості й філософську глибину мислення її автора, який відчув себе співцем великого народу, настільки сильного й здорового, що може іронізувати й сміятися над собою. Особливо важливо було відчутися таким народом тоді, коли посилювалось колоніальне гноблення, і російський царизм намагався перетворити Україну на низку провінційних російських

губерній.

Отже, контекст романтичної іронії, що виразно проглядається в «Енеїді» Івана Котляревського, дозволив авторові явити світові самобугню українську історію, розкритикувати й висміяти тогочасну дійсність з її суспільними вадами та недоліками окремих типів людей, стимулював замислитись над долею Батьківщини і народу. Можна вважати, що у стилі романтичної іронії написані й інші твори Івана Котляревського, зокрема «Пісня князю Куракіну», де урочисте вігання губернатора перетворене у викриття кривди й гноблення, в осуд соціального зла, а також п'єса «Москаль-чарівник», анекдотичний сюжет якої дозволяє висміювати нікчемність, нищість, духовну спустошеність аморального чиновництва на тлі моральної чистоти й духовного багатства представників простого народу.

Список використаної літератури

- Возняк, М. С. (1994) *Історія української літератури*: у 2 кн., Львів : Світ, кн. 2, 555 с.
- Котляревський, І. (1969) *Енеїда*, Київ: Дніпро, 304 с.
- Шевчук, В. (1993) *Кілька зауважень до проблеми так званого «низового бароко»*, в: *Шевчук В. Українське бароко*, Київ: Наукова думка, сс.136-143.
- Шлегель, Ф. (1983) *Фрагменти*, в: *Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика*, в 2-х тт., вступ. ст., пер. с нем. Ю. Н. Попова; примеч. А. В. Михайлова и Ю. Н. Попова. М.: Искусство, т. 2, сс. 273–312.

Юлія Грибкова, Марія Кашуба «ЭНЕИДА» ИВАНА КОТЛЯРЕВСКОГО В КОНТЕКСТЕ РОМАНТИЧЕСКОЙ ИРОНИИ

Рассмотрен скрытый иронический смысл классической украинской поэмы. В контексте разработанной представителями немецкого романтизма иронии изображена украинская история, охарактеризованы нравы и обычаи народа, героизм казаков, а также высмеяны пороки общества и отдельных людей. Иронический контекст позволяет в образах античных богов узнать типы украинских помещиков того времени, обличать их жадность, лицемерие и взяточничество.

Ключевые слова: *Котляревский, «Энеида», романтическая ирония, украинская история, нравы и обычаи, общественные пороки, идентичность.*

Yuliia Hrybkova, Mariya Kashuba «AENEID» BY IVAN KOTLYAREVSKY IN THE CONTEXT OF ROMANTIC

IRONY

The hidden ironic meaning of the classic Ukrainian poem is considered. In the context of irony, which was worked out by representatives of German romanticism, restored Ukrainian history, characterized customs and ordinances of the people, heroism of the cossacks, as well as the mismatches of the contemporary society and individuals. The ironic context allows in the images of the ancient gods to find out the types of contemporary Ukrainian landowners, to expose their extortion, bribery and hypocrisy.

Keywords: *Kotlyarevsky, «Aeneid», romantic irony, Ukrainian history, customs and ordinances, public vices, identity.*

References

- Voznyak, M. S. (1994) *Istoriya ukrayinskoyi literatury* [History of Ukrainian Literature]: u 2 kn., Lviv : SvIt, kn. 2, 555 p.
- Kotliarevskiy, I. (1969) *Eneida* [Aeneid]. Kyiv: Dnipro, 304 p.
- Shevchuk, V. (1993) *Kilka zauvazhen do problemy tak zvanoho «nyzovoho baroko»* [Some remarks to the problem of the so-called «grassroots baroque»], in: *Shevchuk V. Ukrainske baroko*, Kyiv: Naukova dumka, pp.136–143.
- Shlehel, F. (1983) *Frahmenty* [Fragments], in: *Shlehel F. Estetyka. Filosofija. Krytyka*, v 2 tt., Moskva: Iskusstvo, t. 2, pp. 273–312.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2019.

Стаття прийнята 25.04.2019.